

Inleiding

PATRICE DARTEVELLE (ASSOCIATION BELGE DES ATHÉES)
CHRISTOPH DE SPIEGELEER (LIBERAS)

*‘Athée : ce que devient tout individu
qui a eu le malheur d’étudier la théologie.’*

DICIONNAIRE CROCODILIEN
(DÉDIÉ AUX ÉTUDIANTS BELGES), BRUSSEL, 1857

Vanuit hun gedeelde missie om de kennisverspreiding rond het verleden van het vrije denken, waaronder de geschiedenis van het atheïsme valt, te stimuleren zijn Liberass als culturele archiefinstelling en de Association Belge des Athées als vrijzinnige sociaal-culturele organisatie actief in verschillende regio’s van het land. Beide organisaties sloten de handen in elkaar voor de uitgave in het Nederlands en het Frans van een wetenschappelijke publicatie over de geschiedenis van het atheïsme in België.¹

Historische beladenheid en veelduidigheid van het atheïsme voor en na 1800

Allereerst is een bruikbare definiëring nodig. Breed genomen staat atheïsme voor de afwezigheid van geloof in het bestaan van een God of meerdere goden. Deze door veel onderzoekers algemeen aanvaarde definitie laat ruimte voor agnosticisme (de overtuiging dat er onvoldoende bewijs is voor het al dan niet bestaan van een God of meerdere goden) als ‘negatief atheïsme’ dat zich niet tegen theïsme keert en waar het geloof in het bestaan van een of meer goden gewoon ontbreekt. De nadruk in de artikels in dit boek ligt evenwel op ‘positief atheïsme’. Hieronder verstaan we binnen een monotheïstische joods-

christelijke context de actieve ontkenning van en verzet tegen het bestaan van God als een eigen werkelijkheid buiten mens en wereld (anti-theïsme). Positief atheïsme reageert wel degelijk tegen theïsme en de aanhangers van een positief atheïsme zijn overtuigd dat er geen god bestaat.² In de literatuur wordt ook een soortgelijk onderscheid gemaakt tussen een 'theoretisch' en een 'praktisch' atheïsme, waarbij het praktische atheïsme louter slaat op een religieus onverschillige levensstijl van burgers die in een in toenemende mate aan secularisering onderhevige samenleving denken en handelen alsof God niet bestaat. Theoretisch atheïsme gaat uit van wetenschappelijke, filosofische en morele argumenten om het bestaan van God te ontkennen.³

Het (positieve) atheïsme kan grosso modo via twee invalshoeken benaderd worden: als filosofisch standpunt en als maatschappelijke categorie. Naast een focus op het theoretische atheïsme van intellectuelen is er ook aandacht nodig voor atheïsme als 'etiket' vanuit het standpunt van de aanklagers, met oog voor de uiting van verdachtmakingen en associaties met immoraliteit.⁴ Atheïsme is immers niet enkel een filosofisch standpunt dat wordt ingenomen, maar ook een 'maatschappelijke categorie'. Atheïsten vormden doorheen de geschiedenis een 'outgroup' die in negatieve termen werd gedefinieerd door 'zelfbenoemde hoeders van de religieuze orthodoxie' en de aanduiding leende zich bij uitstek tot politieke instrumentalisering. Met andere woorden, de geschiedenis van het atheïsme kan en mag zich niet beperken tot de ervaringen van diegenen die laten blijken dat ze niet in een god geloven. Een geschiedenis van het atheïsme moet ook aandacht hebben voor 'de maatschappelijke krachten die atheïsme construeren als het andere, het omgekeerde van het ware geloof'.⁵

In vroegmodern Europa dook het woord 'atheïsme' als neologisme op in het Engels en het Frans. Het sociale klimaat in Europa liet voor de late zeventiende eeuw evenwel nauwelijks ruimte voor zelfbewust radicaal atheïsme. Vergeten we bijvoorbeeld niet dat John Locke in *A Letter Concerning Toleration* (1689) expliciet stelde dat atheïsten ('those who deny the Being of a God') niet dienden getoleerd te worden.⁶ De Vlaamse jezuïet Lenaert Leys ('Lessius') schreef in zijn in 1613 gepubliceerde verhandeling *De providential numinis et animi immortalitate* over het bestaan van atheïsten die enkel in het geniep Gods bestaan ontkenden. Voor het bij naam noemen van enkele atheïsten greep de vooraanstaande Zuid-Nederlandse theoloog

terug naar radicale atheïsten uit de Oudheid, zoals Diagoras van Melos en Theodorus van Cyrene, omdat de atheïsten in de vroege zeventiende eeuw uit angst voor repressie niet publiekelijk konden uitkomen voor hun ongelooft.⁷ Vanuit dit gegeven analyseert vroegmoderniste Anne Staquet in haar inleidend artikel dat hierop volgt verhullende strategieën om atheïsme te belijden tussen de vijftiende en achttiende eeuw. Daarbij heeft ze naast de historische beladenheid van het atheïsme in de vroegmoderne periode ook oog voor de veelzijdigheid ervan, met de verschillende betekenissen die het atheïsme kon aannemen.

De opkomst van de protestantse Reformatie in de zestiende eeuw maakte veel reflectie los vanuit de ongeziene contestatie die het schisma teweegbracht. Het is echter moeilijk te zeggen in welke mate atheïsme werkelijk aan de basis lag van de vele veroordelingen – en terechtstellingen – wegens godslastering, ontkenning van de Schepper en goddeloosheid, en in welke mate er sprake was van een opportunistisch gebruik van de beschuldiging van ‘atheïsme’. De term atheïsme was bijvoorbeeld verre van eenduidig in de Spaanse Nederlanden, waar de als kettere veroordeelde middeleeuwse traditie van de ‘Vrije Geest’ en die van de begijnen nog levendig waren. De karmeliet Jérôme Gratien publiceerde in 1611 in Brussel, in het kader van de ideeëndebatten in de congregaties van de Contrareformatie, een werk in het Spaans waarin hij de categorie ‘spiritueel atheïsme’ hanteerde. Door Belgische en Franse kapucijnen die een abstracte spiritualiteit voorstaan onder de atheïsten te rangschikken, verdedigde Gratien een traditie tegen alternatieve strekkingen die botsten met de orthodoxie van de Contrareformatie.⁸

In de theologische conflicten van de vroegmoderne tijd was het bestempelen van een filosofische positie of geestelijke stroming als atheïsme niet enkel voorbehouden aan de katholieke orthodoxie en haar strijd tegen ketterijen; ook het orthodoxe calvinisme gebruikte deze techniek tegen de dissidente stromingen binnen de Reformatie. Zo kan men zich afvragen of de ‘*libertin spirituel*’ Quintin Thierry, rond 1480 geboren in Ath, een protestant was die te veel vooruitliep op de grote figuren binnen de beweging, dan wel een ongelovige. We kennen hem vooral door Calvijn, die het in 1545 nodig vond om tegen hem van leer te trekken in zijn *Contre la secte phantastique et furieuse des libertins qui se nomment spirituels*. Volgens Calvijn

ontkenden Quintinisten de heiligheid van de Schrift, het onderscheid tussen God, de mens en de wereld, het bestaan van de zonde, en – een vanuit de polemiek ontstane beschuldiging – beleden ze een militante immoraliteit. Op 24 december 1546 werd Thierry terechtgesteld in Doornik.⁹ Het lijkt erop dat hij met het christendom geen uitstaans meer had. Men kan hem een soort pantheïsme toedichten dat misschien dicht bij het atheïsme ligt. Hoe dan ook zijn er vóór het tijdperk van de Verlichting, gedurende de vroegmoderne periode, in onze contreien nog weinig sporen van positief atheïsme ontdekt.

De niet van de nodige controversie gespeende publicatie van de *Dictionnaire des athées, anciens et modernes* in 1800, van de hand van de gewezen revolutionaire journalist Sylvain Maréchal en later aangevuld door de astronoom Jérôme Lalande, was van een zeker belang voor een positieve representatie van het atheïsme in het Westen. Ongeveer 120 jaar nadat Pierre Bayle betoogde dat atheïsme niet noodzakelijk leidt tot zedenbederf, gaf de succesvolle publieke uitgave van deze lijst van biografische notities en citaten om het atheïsme te legitimeren goed aan welke weg inmiddels was afgelegd.¹⁰ In zijn inleiding omschreef Maréchal een atheïst als een sereen iemand die respectvol samenleeft met gelovigen en een deugdzaam leven leidt zonder godsgeloof, berustend in de kennis dat de dood het definitieve einde betekent. De auteur schetste een ideaalbeeld van het atheïsme als een volkomen natuurlijk en zelfs banaal iets.¹¹ Zowel Lalande als Maréchal kwamen niet enkel publiekelijk uit voor hun atheïsme, ze waren ook vrijmetselaars. Het zou evenwel verkeerd zijn hieruit af te leiden dat aanwezigheid van atheïsten in achttiende-eeuwse loges – zelfs in Frankrijk – per se substantieel was. Pas in de loop van de negentiende eeuw kwamen de tempelpoorten in Frankrijk en België ondubbelzinnig open te staan voor atheïsten.

In de negentiende eeuw – door de historicus Georges Minois zonder meer aangeduid als '*le siècle de la mort de Dieu*' – werd het theoretische of positieve atheïsme dan ook een – weliswaar minoritair – aspect van de Europese cultuur. Het gedachtegoed van atheïstische filosofen drong door tot bredere groepen van de bevolking.¹² De doorbraak van atheïsme als filosofisch standpunt ging natuurlijk met de nodige spanningen gepaard, Maréchals vredevolle toekomstbeeld in 1800 ten spijt. Atheïsten leden ook in de negentiende en twintigste eeuw, en in nog heel wat landen vandaag, onder sociale en intellec-

tuele stigmatisering tegen de achtergrond van het bredere spanningsveld tussen religie en wetenschap. De publicatie van *On the Origin of Species* met Darwins evolutietheorie in 1859 was van groot belang in het oplopende conflict tussen wetenschap en religie.

De strijd tussen klerikalen en antiklerikalen in Europa zorgde in de loop van de tweede helft van de eeuw in bepaalde vrijzinnige kringen voor een radicalisering van antiklerikalisme in atheïstische zin.¹³ Het is algemeen gekend hoe in België voor- en tegenstanders van een uitdrukkelijke sociale en politieke rol van de Katholieke Kerk tijdens de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw een strijd uitvochten om de controle over het onderwijssysteem.¹⁴ Het schoolpolitieke conflict langs de levensbeschouwelijke breuklijn zorgde dan ook meermaals voor het opduiken van 'atheïsme'/atheïst' als denigrerende termen ter stigmatisering van bijvoorbeeld de voorstanders van neutraal door de staat ingericht lager onderwijs of diegenen die vrijzinnig universitair onderwijs voorstonden.

Het documenteren, archiveren en bestuderen van de geschiedenis van het atheïsme in België

Een geschiedenis van het atheïsme mag zich niet beperken tot een opsomming van het ideeëngoed en de levensverhalen van atheïstische denkers. De laatste jaren verschenen in verschillende landen 'woordenboeken' met een overzicht van bekende en minder bekende atheïsten en religieuze sceptici uit de geschiedenis in de vorm van biografische lemma's.¹⁵ Dit boek verlaat dit eeuwenoude format voor een meer historisch-analytische invalshoek met artikels verdeeld over drie grote thematische delen. De bijdragen zijn van de hand van specialisten, verbonden aan universiteiten en erfgoedinstellingen, die inzichten leveren vanuit verschillende disciplines (geschiedenis, kunstgeschiedenis, filosofie, politicologie en literatuurwetenschappen). Met de hulp van een wetenschappelijk comité werden verschillende politieke, culturele en wetenschappelijke milieus en instellingen afgebakend waar het atheïsme doorheen de negentiende en twintigste eeuw een vruchtbare voedingsbodem vond en zelfs nog steeds vindt. Natuurlijk gaat het hier om een selectie en is deze verre van exhaustief. We pretenderen niet een '*monumentum aere perennius*', een monument duurzamer dan brons, te hebben verwezenlijkt.

De auteurs besteden aandacht aan de manier waarop Belgische wetenschappers, filosofen, schrijvers, kunstenaars en ideologen binnen een bepaald intellectueel milieu publiekelijk posities van ongelof innamen of zich inzetten voor de verspreiding van het atheïstische ideeëngoed. Er wordt ook gekeken naar de impact in deze middens van Franse, Duitse en Britse intellectuelen die de geschiedenis van het filosofische atheïsme in het Westen in meer of mindere mate hebben beïnvloed. Daarbij denken we bijvoorbeeld aan de (vertaalde) werken van Karl Marx en Ludwig Feuerbach, maar ook aan Ludwig Büchner en Franstalige propagandisten van het atheïsme zoals de Franse anarchistische vrijdenker Sébastien Faure.¹⁶

Dit boek komt hiermee tegemoet aan een lacune in de historiografie. Tot vandaag is er geen geschiedenis van het atheïsme in België voorhanden. Er bestaat in België niettemin een rijke traditie van historisch onderzoek naar de vrijzinnigheid.¹ De bestaande studies over de geschiedenis van de vrijzinnigheid in België, zoals bijvoorbeeld de bundel *Histoire de la laïcité en Belgique* onder redactie van Hervé Hasquin en *De vrijzinnige traditie in België* van Els Witte en Jeffrey Tysens, belichten vooral de langzame secularisering van de samenleving, de ontwikkeling van een moraliteit die zich niet onderwerpt aan enige goddelijke norm, maar gebaseerd is op de mens zelf, en op de structurering van de beweging. Deze structurering uit zich in de ontwikkeling van een verenigingsnetwerk, geboren uit het initiatief van vrijzinnigen die hun waarden van het vrije denken, vrij onderzoek en emancipatie gestalte wilden geven in verschillende domeinen van de samenleving.¹⁷ Het ontbreekt in deze overzichtsstudies evenwel aan een uitlichting en uitdieping van de rol van het atheïsme in de intellectuele (en politieke) geschiedenis van het land. Het beste voorbeeld

^{1.} In naoorlogs Vlaanderen profileren diegenen die niet tot een georganiseerde religie behoren zich als 'vrijzinnig'. In Franstalig België is '(mouvement) laïque' gebruikelijk als term. Voor de vertalingen van de teksten in deze bundel (zoals in de bijdrage van C. Sägeser over de Franstalige vrijzinnige beweging) werden 'vrijzinnig'/'vrijzinnigheid' als equivalenten gebruikt van 'laïque'/'laïcité'. Toch zijn er connotatieverschillen tussen deze termen omwille van andere oriëntaties en evoluties in Franstalig en Nederlandstalig België. 'Vrijzinnig'/'vrijzinnigheid' verwijst naar een niet-confessioneel antiklerikaal en antidogmatisch wereldbeeld dat in Vlaanderen duidelijk meer en meer invloed ondervond van een zich als humanistisch profilerende tendens uit Nederland en de Angelsaksische wereld. Aan Franstalige zijde gaat van de termen 'laïque'/'laïcité' meer een oriëntatie op het Franse laïcisme, met nadruk op de strikte scheiding tussen Kerk en Staat, uit.

hiervan is het ontbreken van een lemma over 'atheïsme' in de *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique*, gepubliceerd in 2005, onder redactie van Pol Defosse.¹⁸ Vrijzinnigheid en atheïsme hebben ongetwijfeld antiklerikale beweegredenen gemeen, maar afgezien daarvan moeten hun raakpunten – indien die er zijn – verder gededecteerd worden.

Het gebrek aan aandacht voor het atheïsme in de Belgische geschiedschrijving heeft ongetwijfeld, net als in andere nationale contexten, te maken met de methodologische, conceptuele en heuristische moeilijkheden eigen aan de historische studie van het atheïstische gedachtegoed en het gewicht van normatieve claims waarbij de religieuze praktijk als de norm geldt. Dit gebrek aan belangstelling heeft ook te maken met het feit dat antiklerikale groeperingen zich steeds meer gingen wenden tot een minder antireligieus laïcisme, van nature meer gericht op de dragers van verschillende geloofsovertuigingen. Hetzelfde perspectief zien we bij de politieke partijen. De twee grote politieke partijen van 'levensbeschouwelijk links', de Liberale Partij en de Belgische Werkliedenpartij – die later de Socialistische Partij werd – zorgden ervoor dat gelovigen hun vertrouwen in hen konden stellen. De Belgische Werkliedenpartij had weliswaar duidelijke banden met de vrijdenkersbeweging, totdat de alliantie in 1913 werd verbroken, in navolging van de Duitse Sociaal-Democratische Partij.¹⁹ Dit verklaart waarom deze studiebundel, wat de politieke partijen betreft, alleen de Communistische Partij en de communistische beweging behandelt, evenals het anarchistische milieu. Deze bewegingen hebben langer banden met het atheïsme onderhouden.

Alle auteurs hebben zich gebaseerd op bestaande studies of op eigen werk om tot een synthese te komen die nog niet bestond. Waar mogelijk werd gebruik gemaakt van archieven van privé-instellingen (bv. politieke partijen, sociaal-culturele organisaties, de vrijmetselarij, vrijzinnige organisaties), van particuliere personen en families, maar ook van universiteiten. De Tweede Wereldoorlog creëerde voor wat betreft de archieven van vrijzinnige organisaties en de vrijmetselarij natuurlijk de nodige chaos. Zo kwamen bijvoorbeeld kostbare bronnen van België's oudste vrijdenkersorganisatie L'Affranchissement en meer dan 2000 dossiers van vrijmetselaarsloges en -obediënties achtereenvolgens in Duitse en Russische handen. De bewaring van het archief van nieuw opgerichte naoorlogse vrijzinnige structuren

door vrijzinnige organisaties was in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw dan weer lange tijd geen evidentie. Van de archieven die het ontstaan van het Centre d'Action Laïque in 1969 documenteren blijft bijvoorbeeld niets meer over door het onder water lopen van een lokaal van de Université Libre de Bruxelles. Vandaag kunnen vorsers voor onderzoek naar bijvoorbeeld de rol van het atheïsme in vrijzinnige organisaties en de vrijmetselarij gelukkig de archivalische en documentaire collecties raadplegen van door de Vlaamse en de Franse Gemeenschap erkende privaatrechtelijke archiefinstellingen.²⁰

Uiteraard blijven nieuwe studies op basis van de ontsloten en toegankelijke collecties in deze archiefcentra nodig én mogelijk, in verschillende richtingen. We hopen dat onderzoekers genoeg van dergelijke studies zullen uitvoeren om het beeld dat wij schetsen, en dat hopelijk een bron van inspiratie kan zijn, aan te vullen en wellicht te nuanceren. We drukken ook de hoop uit dat de verantwoordelijken van sociale, politieke en culturele verenigingen en instellingen meer oog zullen hebben voor de samenstelling en het behoud van hun archieven en ze aan gespecialiseerde instellingen zullen toevertrouwen met bekwaam personeel en voldoende middelen.

Met dit werk hebben we er alles aan gedaan om ervoor te zorgen dat de kwestie van het atheïsme in de toekomst meer en op geschikte wijze aandacht krijgt door middel van historische, filosofische of andere studies. We hopen dat dit wetenschappelijke werk ook de weg opent voor meer toegankelijke publicaties over de geschiedenis van het atheïsme, gericht op een breed publiek. De basis is nu gelegd voor dergelijke werken.

Noten

1. Voor de Franstalige uitgave van dit boek, zie Patrice Dartevelle & Christoph De Spiegeleer (red.), *Histoire de l'athéisme en Belgique* (Brussel: Association Belge des Athées, 2021).
2. Stephen Bullivant, 'Defining 'Atheism'', in Stephen Bullivant & Michael Ruse (red.), *The Oxford Handbook of Atheism* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 11-21.
3. Jacqueline Lalouette, 'Agnosticisme et athéisme', in Régine Azria & Danièle Hervieu Léger (red.), *Dictionnaire des faits religieux* (Parijs: PUF, 2010), 16.

4. Zie voor deze benadering bijvoorbeeld Alan Charles Kors, *Atheism in France, 1650-1729* (Princeton: Princeton Legacy Library, 1990); Michael J. Buckley, *At the Origins of Modern Atheism* (Yale: Yale University Press, 1990).
5. Tim Whitmarsh, *Hemelbestormers. Atheïsme in de klassieke oudheid* (Amsterdam: Ambo/Anthos, 2016), 143, 153.
6. John Kay Numao, 'Locke on atheism', in *History of Political Thought*, 34 (2013) 2, 252-272.
7. Buckley, *At the Origins of Modern Atheism*, 46.
8. Sophie Houdard, 'Un cas d'athéisme spirituel aux Pays-Bas espagnols : les *Dix Lamentations* de Jérôme Gratien (1611)', in *Littératures classiques*, 93 (2017) 2, 33-50.
9. Christian Cannuyer, 'La diffusion des idées protestantes à Ath et dans sa châtellenie au xviie et au début du xviiie siècle. Deux approches', in Marc Dandoy (red.), *Ath 1572/1593. Mémoires pour l'Avenir. De la Tolérance vers la Liberté (Études et Documents du Cercle royal d'histoire et d'Archéologie d'Ath et de la région et musées)*, Tome 27, 2015, 47-94.
10. Joël Castonguay-Bélanger, 'Le Dictionnaire des athées de Sylain Maréchal', in Patrick Thériault & Jean-Jacques Hamm (red.), *Composer avec la mort de Dieu : littérature et athéisme au xixe siècle* (Québec: Presses Universitaires de Laval, 2014), 14-17, 23.
11. Minois, *Histoire de l'athéisme* (Parijs: Fayard, 1998), 398-399.
12. Hubert Dethier, *De geschiedenis van het atheïsme* (Antwerpen-Baarn: Hadewijch, 1995), 10; Minois, *Histoire de l'athéisme*, 409.
13. Minois, *Histoire de l'athéisme*, 448-450.
14. Zie Jeffrey Tyssens, *Om de schone ziel van 't kind ... Het onderwijsconflict als een breuklijn in de Belgische politiek* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1998).
15. Georges Minois, *Dictionnaire des athées, agnostiques, sceptiques et autres mécréants* (Parijs: Albin Michel, 2012); Dirk Verhofstadt & Paul Cliteur, *Het atheïstisch woordenboek* (Antwerpen: Houtekiet, 2015); Bill Cooke, *Dictionary of Atheism, Skepticism & Humanism* (Amherst: Prometheus Books, 2005).
16. Jacqueline Lalouette, 'De quelques aspects de l'athéisme en France au xixe siècle', in *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, 87 (2002) 81-100.
17. Voor het Franstalig referentiewerk, zie Hervé Hasquin (red.), *Histoire de la laïcité en Belgique* (Brussel: Espace de Libertés, 1994, 3e éd.) (eerste editie in 1979 met als titel *Histoire de la laïcité, principalement en Belgique et en France*). Voor de Nederlandstalige referentiewerken zie, Jeffrey Tyssens en Els Witte, *De vrijzinnige traditie in België: van getolereerde tegencultuur tot erkende levensbeschouwing* (Brussel: VUB Press, 1998); Gily Coene, Jimmy Koppen en Frank Scheelings (red.), *Op zoek ... De evolutie van het vrijzinnig humanisme in Vlaanderen sinds de Tweede Wereldoorlog* (Brussel: ASP/VUBPress, 2017). Zie ook de publicatie van de catalogus van de tentoonstelling '200 jaar vrijzinnigheid in België', uitgebracht in het Nederlands en het Frans: *1789-1989 : 200 ans de libre pensée en Belgique / 1789-1989 : 200 jaar vrijzinnigheid in België* (Charlerloi: Centre d'Action Laïque, 1989).
18. Pol Defosse (red.), *Dictionnaire historique de la laïcité en Belgique* (Brussel: Éditions Luc Pire, 2005).
19. Jeffrey Tyssens, 'De vrijdenkersorganisaties tijdens het interbellum: een periode van crisis?', in *1789-1989: 200 jaar vrijzinnigheid in België*, 43-44.
20. We vermelden hier bijvoorbeeld Liberas (Centrum voor de geschiedenis van het vrije denken en handelen), het Centrum voor Academische en Vrijzinnige Archieven (CAVA), het Maçonniek Studie- en Documentatiecentrum (MADOC), Amsab-

Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsab-*ISG*), het Institut Emile Vandervelde en het Institut d'Histoire Ouvrière, Économique et Sociale (*IHOES*). Voor de studie naar de rol van het atheïsme in de communistische beweging kan men onder meer terecht in het Centre des Archives Communistes en Belgique (*CARCoB*) en het Documentatie- en Archiefcentrum van de Communistische Beweging (*Dacob*). Het Mundaneum bewaart collecties met betrekking tot het anarchisme.